

УДК 32.001:165.75

ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО В СИТУАЦІЇ ПОСТМОДЕРНУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ

Володимир Горбатенко

Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, Україна

Проаналізовано ідеологічний відкат історії від модерну до постмодерну. Визначено специфіку кризи ідентичності між старими й новими формами людського буття. Досліджено заперечення універсальних моделей суспільно-політичних перетворень у відповідності до постмодернізму. Також означено політико-філософські детермінанти відношення людини і суспільства у ситуації постмодерну.

Ключові слова: постмодерн, ідентичність, постмодерність, особистість.

Політика як одна з форм регулювання соціальних відносин є частиною усіх сфер людської життєдіяльності, вирішально впливає на інтереси мільйонів людей. Від якості її здійснення залежить майбутнє суспільства, його стабільний розвиток і добробут громадян, які до нього входять. У теперішній ситуації вона значно більшою мірою, ніж у попередні часи, потрапляє в залежність від магнетизму культури, в межах якої зіштовхнулись корінні властивості модерну і постмодерну. Протистояння характерних для їхнього розвитку субстанцій, зокрема, включає: з одного боку – атеїзм, економічну домінанту, масовізацію і пріоритет матеріального; з іншого – релігійність, міжгалузевий інституціональний синтез, пріоритет особистості й постматеріального в суспільному розвитку.

В епоху постмодерну захиталися фундаментальні основи людської душі. У відповідності з цим в наукових підходах, в тому числі й в українському суспільствознавстві, відбувається складний і суперечливий процес переоцінки аксіологічних орієнтацій сучасної людини. Попри хворобливі колізії цього процесу, в умовах постмодерну людина творчого складу отримує небувалу досі свободу, що базується на конструктивній основі духовності, завдяки якій людина набуває здатності живучи в суспільстві дистанціюватися від нього і самостійно критично осмислювати усі аспекти і сфери його життєдіяльності.

Поняття “постмодерн” (або “постмодернізм”), що позначає сучасний цивілізаційний злам, “не стільки виявляється новою історичною епохою, скільки часом інтенсивного прояву суспільних та природних проблем нової якості” [24, с. 152]. Характеризуючи постмодерн, сучасні російські філософи Н.Терещенко і Т.Шатунова зазначають: “Усе годиться і все поєднується. Висока класика і рекламний ролик. Своєрідний тріумф феномена “усякого–будь-якого”. Колажність, фрагментарність свідомості і культури, гра смислами, образами стає нормою. Все не просто має право на існування, а мирно уживається поряд одне з одним, не

зливаючись, однак, у єдине ціле, залишаючись самостійними фрагментами» [39, с. 97]. Постмодернізм є ареною, на якій самостверджуються різноманітні сучасні ідеології – фемінізм, постструктуралізм, мультикультуралізм, постколоніалізм та ін. В цьому контексті американський вчений Ігаб Гассан слушно зауважує: “Ми маємо не тільки постмодерністську архітектуру, мистецтво, літературу, кіно, музику, танці й театр; ми також маємо постмодерністську політику, телебачення, технології, моду, спосіб життя, подорожі, інтер’єр та кухню” [8, с. 23].

Наближено до сучасного розуміння зазначений термін набув у А. Тойнбі, який 1946 року визначає постмодернізм як якісно новий етап у розвитку західноєвропейської культури. Започаткований наприкінці XIX ст., цей етап ознаменувався, на думку вченого, “переходом від політики, що спирається на мислення в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин” [40, с. 57]. Дещо пізніше, у 60-х рр., коли висловлена А. Тойнбі думка матеріалізувалась у суспільно-політичній реальності й коли виникли нові явища, які раніше передбачити було просто неможливо, поняття “постмодерн” набуло в дослідженнях американських соціологів і критиків значення більш-менш адекватного якісним характеристикам соціально-культурного часу.

Виходячи з досвіду осмислення постмодерну в новітній літературі, можна запропонувати його узагальнене визначення. Під постмодерном сьогодні розуміють:

1) нову тенденцію в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств, яку сучасний французький філософ Ж.-Ф. Ліотар характеризує як “недовіру стосовно мета оповідей”, вихід з обігу “метанаративного механізму легітимації” попередньої епохи, котрий тримався на звернених у майбутнє “великих завданнях” людства – ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети і великого героя, універсальності знань, індустриально-технічного розвитку, звільнення людства від тягара повсякденної праці;

2) глобальний стан цивілізації трьох останніх десятиліть XX ст., в умовах якого не тільки зникає визначеність, а й з’являється “безкінечна кількість невизначеностей”, які дають розуміння, що “ми маємо справу не з “новим світовим порядком”, а з неспокійною, надломленою планетою” [17, с. 407];

3) новий напрям у соціальній теорії, який ставить за мету пояснити вищезазначені явища і процеси, “стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення” [36, с. 65].

Зазначене поняття, поряд з іншим, застосовується з кінця 60-х рр. до характеристики новацій у соціально-політичній сфері, основою яких постає так звана “ситуація постмодерну”. За цієї ситуації, з одного боку, виникають умови, в яких предмет повстає проти людського впливу, відповідаючи на нього протидією, а порядок речей прагне “помститися” за спроби його перетворення, прирікаючи таким чином на поразку будь-які глобальні модернізаторські проекти” [28, с. 238]. З іншого боку, теорія постмодернізму постає «логічним продовженням класичної концепції модернізації в умовах технологічної революції і переходу до технотронного (інформаційного) суспільства на Заході” [25, с. 8]. Ситуація

постмодерну орієнтує на подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до засобу самоутвердження в ньому людини-господаря, абсолютного володаря та повелителя.

Характер відмінностей між епохами модерну і постмодерну сьогодні вже недостатньо розглядати на рівні нюансів, котрі цікавлять лише вузьке коло фахівців з езотеричних знань. На думку О. Панаріна, ці зміни є такими, що “декотрі з попередніх форм соціального і політичного життя стають просто неможливими», а люди, які займаються вивченням цих процесів (постмодерністи) – “це люди рубежу культурних формацій, яким дано порівняти попередній і новий дух” [25, с. 93]. Лінійний час – лише одна з багатьох схем, якими оперує постмодернізм. Постмодерністський час поліхронічний; це комбінація різноманітних часових схем: лінійної, міфологічної або циклічної, зворотньої, коливальної, спіральної, пунктирної, трансцендентної або сакральної тощо. За визначенням Ігаба Гассана, дату народження постмодернізму визначити неможливо. Це явище “водночас діахронічне, історичне й теоретичне, хронологічне й феноменологічне” [12, с. 76].

На думку Умберто Еко, постмодернізм – не фіксоване хронологічно явище, а певний духовний стан, властивий представникам різних епох: “у будь-якої епохи є власний постмодернізм”. Однак, за словами Д.Затонського, “попередні “постмодернізми” ще жодного разу не відвойовували собі тієї рідкісної глобальності, яка відрізняє сьогоднішній, – можна сказати, “істинний” постмодернізм” [29, с. 136]. Постмодернізм неможливо визначити, він підлягає лише інтерпретації.

У постмодернізмі заперечується можливість існування єдиного для всіх учасників політичного процесу образу реальності, який можна точно вивчити і пояснити. Навколишній світ створюється віруваннями і поведінкою людей.

Постмодерн пронизує усі ланки суспільного життя. У політиці він виявляється в деінституціоналізації масового руху протесту, у спонтанних політичних акціях, які залишаються поза межами контролю скільки-небудь сталої організації; у значній перевазі емоційного, ірраціонального над раціональним; у постійному порушенні стабільності, однастайності.

Постмодерністська свідомість орієнтована на постійне оновлення, пошуки особистісної свободи. Консенсус для неї можливий лише як тимчасовий, локальний стан. Вона веде постійну війну з ідеологічними амбіціями тотальності в ім'я гри відмінностей, яка ніколи не завершується. Вольфганг Вельш зазначає, що Постмодерн починається там, де закінчується ціле, тотальне. А тому всюди, де спостерігаються спроби ретоталізації, постмодерн – в опозиції. Розуміння постмодерну виходить з плюралістичного бачення світу. Він не лише антитоталітарний за соєю суттю, а й позитивно налаштований до історії та звернений у майбутнє. В історії становлення духу він шукає джерело свого ставлення до дійсності. В майбутньому – альтернативні детермінанти людського співжиття і розвитку особистості.

Відомий теоретик Ігаб Гассан виділяє наступні ціннісні детермінанти постмодерну:

- невизначеність, неясність, прогалини проглядаються у постмодерністських витворах мистецтва і філософських концепціях; замість логічного і монологічного мислення з'являється “діалогічна уява”;

- виникає фрагментаризм, що виявляється в недовірі до “тоталітарного синтезу”, в схильності до парадоксів, в акцентуванні на “розламах”;
- заперечуються авторитети; в літературі це означає “смерть автора”, коли зупиняється його влада над читачем; в політиці – кінець авторитетних держав, сильних лідерів;
- починає домінувати іронія, яка виявляється у грі, алегорії в політиці, літературі, мистецтві;
- постає змішування звичних жанрів мистецтва, запозичення одними жанрами творчих силів, методів інших.

В умовах постмодерну заперечується ідеологія і практика володарювання, домінування, насилля, війни на користь цінностей плюралізму, рівноправного діалогу, дискурсу, миру й згоди. Постмодернізм розлучається з усіма формами монізму, уніфікації і тоталіризації, з обов’язковими утопіями та іншими прихованими формами деспотизму – і переходить до ідеї множинності й різноманітності, до конкуренції парадигм, співіснування різнорідних елементів.

Загалом ХХ століття можна вважати епохою поступового розпаду Модерну. Несвідоме і підсвідоме, сновидіння, воля, інтуїція заперечують логіку ідеально змодельованої реальності, пізнавальні можливості людини. Результати розумної діяльності людини постійно зводяться до самозаперечення, домінування стихійних сил над розумом творця. Відчуження людини від виробництва, відрив її від коріння, абсурдність перемоги революцій, самознищення людства у світових війнах – ось далеко не повний перелік “здобутків” епохи Модерну напередодні її занепаду. Над людиною повсюдно знущається іронія історії з її потворними гримасами ірраціоналізму. Вся історія в умовах постмодерну стає сучасною.

Постмодерна реальність, яка розвинулась в якості домінанти у західному світі до певної міри поступово, в пострадянській реальності набула ознак соціально-політичної невизначеності і навіть катастрофічності на рівні індивідуальної свідомості. Характеризуючи перспективи російської культури, Йосип Бродський у 1994 році зауважував, що Росія у найближчому майбутньому “вже не буде на передньому краї соціальних і культурних змін», оскільки був упущений унікальний шанс реалізації іманентного їй масового суспільства. Що ж стосується повернення до капіталізму, то останній – «це атомізація суспільства, особливо культурна атомізація», а отже зазначене повернення слід розглядати як втрачену можливість поступального самотнього розвитку. Розвиваючи свою думку, поет зазначає, що “ідея організації масового суспільства, соціалістична ідея, не дивлячись на все наше презирство до цього слова, ніколи не помре”. Масове суспільство, до якого апелює Й.Бродський і яке є вірогідною перспективою людства, в майбутньому повинне було б характеризуватися “збереженням егалітарного відчуття, відчуття рівності”, а також відсутністю «сьогоднішнього шкурного себелюбства, в яке всі заглиблені», неприпустимістю «грядущого Хама», Звіра в людській подобі.

Кризовий характер ідентифікаційного процесу виник в умовах різкого переходу від одного типу соціально-політичного життя до іншого, від залежного, але чітко визначеного існування за загальнозрозумілих уявлень щодо характеру суспільного ладу до невизначеної ситуації з необхідністю суспільного та індивідуального вибору. Ця ситуація створила у свідомості людей суперечливість, що

полягає в пошуку свого місця між старими й новими формами буття, врівноваженні двох протилежних полюсів свідомості. Наслідком цього є множення нових неетатистських форм проявів кризи ідентичності, які являють собою неабияку перешкоду на шляху до загальнонаціонального об'єднання населення України в умовах існуючої політичної системи.

Все це, зрештою, й виливається у розширення поля ідентифікаційних установок, які набувають полярних ознак — від мирного співіснування до відкритої конфронтації. Основними проявами такої полярності є:

- розрив між утвердженням пріоритету особи в суспільно-політичному розвитку та широким декларуванням ідеї пріоритету загальнодержавних, загальнонаціональних інтересів;
- відсутність гармонії між національною ідентифікацією та іншими різновидами колективно-культурної ідентифікації;
- суперечливість між міфами про національну ідентичність та реальними потребами, інтересами і прагненнями окремих груп, категорій населення;
- надмірна увага масової свідомості до ідеологічних (насамперед, національно забарвлених) цінностей і низький рівень соціально-прагматичних пропозицій у процесі реформування суспільного організму.

Криза ідентичності в українському суспільстві проявляється в агресивному відторгненні всього нового, незвичного, «чужого». Не зупиняючись на цьому, свідомість перехідного типу фіксує, створює образи «чужого», «ворога». Звідси — гіпертрофований характер ролі традиційних каналів соціальної ідентифікації. Виникнення етноцентричних, войовничих (націоналістичних, соціалістичних, шовіністичних) позицій перетворюється на одну з форм подолання комплексу неповноцінності, властивого маргінальним верствам населення, або виступає своєрідною сатисфакцією для тих, хто втратив після переорієнтації системи політико-ідеологічних цінностей можливість самоідентифікації в системі визначених правлячою верхівкою координат. Однією з проблем соціально-політичної ідентифікації в Україні виступають крайні уявлення, які уживаються у свідомості політичних лідерів, представників політичної еліти.

Подолання кризи ідентичності в сучасних умовах повинне включати:

1) вироблення системи стійких інституційних орієнтирів, відповідних сучасному етапові модернізації українського суспільства, насамперед подолання віртуальних колективних та індивідуальних орієнтацій, звернених у минуле, творення реального ціннісного, нормативного й інституційного порядку та утвердження на його основі істинного ідентифікаційного процесу;

2) наповнення ідентифікаційних практик новим змістом, з орієнтацією на поєднання у свідомості суб'єктів суспільно-політичного розвитку реального й символічного світосприйняття, адекватне співвіднесення групового та особистісного рівнів національної ідентичності з процесами національно-державного вдосконалення конкретного суспільного організму;

3) розуміння на рівні державної влади подвійної природи оксиденталізації (вестернізації), пов'язаної, з одного боку, з привабливістю західних стандартів споживання, рівня життя, індивідуальної свободи для громадян України й необхідністю їхнього утвердження у національну суспільну практику і, з іншого боку, — з можливістю втрати традиційної культури, способу життя, усталених соціаль-

них зв'язків, які розвивалися тисячоліттями і складають основу культурно-історичної самобутності українського народу; перехід у процесі цілеспрямованого утвердження модернізації від стихійного вестернізованого світосприйняття до усвідомленого розвитку національної повноцінності, впевненості у спроможності національної культури органічно поєднувати в собі кращі зразки її власних і запозичених елементів;

4) освоєння плюралистичного типу самоідентифікації особистості, який передбачає вільний, творчий, відкритий особистісний пошук і вибір, зміну принципу взаємодії між групами людських спільностей, який "раніше був побудований на жорсткій і навіть агресивній опозиції "ми" і «вони», а тепер ґрунтується на принципах співіснування, співробітництва і уявлення про всі групи, спільності як підрозділи планетарної спільноти, світової співдружності" [44, с. 187–188].

Постмодернізм, який у 60–70-і роки Іґаб Гасан, Леслі Фідлер та ін. дослідники ідентифікували як світовідчуття і стиль у розвитку західної культури, поступово під впливом деколонізації трансформувався у "геополітичну постмодерність" (термін запроваджений Іґабом Гассаном), що включає боротьбу локалізму й глобалізму, центру та периферії, меншостей й більшостей; конфлікти між маргіналіями, меншинами, фрагментами. У цьому зв'язку Іґаб Гассан під час міжнародної конференції, присвяченої американській літературі другої половини ХХ ст. (Київ, 25–27 травня 1999 р.) слушно зауважив: "Від того, як ми вирішимо, узгодимо чи просто відреагуємо на ці конфлікти залежить майбутнє Києва, Інсбрука, Милуокі. Але зробити це можна лише за умови духовної переорієнтації" [8, с. 27].

Спираючись на досягнення сучасної політичної теорії, можна припустити, що за умов зміни епох, ціннісної основи цивілізаційного розвитку об'єктивні підстави має поєднання процесу модернізації суспільства з процесом постмодернізації. Заслуга постмодерністів полягає в тому, що вони "сконструювали такий політичний барометр, який дозволяє нам, хто не помічає свого заглиблення у нове середовище, зафіксувати суттєву зміну "атмосферного" тиску" [8, с. 27]. Подібна фіксація може серйозно вплинути на попередження різних дисонансів, забезпечить адекватні дії і реакції усіх суб'єктів політики. Зрештою, у політиці підвищення ролі людини і розвиток принципу суб'єктності означають поглиблення демократичних начал державного устрою.

"Постмодернізація" у політологічному плані може бути визначена як сучасна, більш досконала форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного, – здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму. О.Солженіцин, зокрема, звертає свій погляд у бік християнської церкви й у зв'язку з цим зазначає: "Справа в тому, що світські, мирські цінності в постмодерністському суспільстві перебувають в тотальному антагонізмі одна до одної. Кожна з них є для самої себе найвищою. Уникнути хаосу можна, лише інтегрувавши їх трансцендентною цінністю. Носієм цієї цінності є християнська Церква, якій притаманний універсалізм" [6, с. 161].

Відмінність постмодернізації від модернізації полягає в переорієнтації її завдань з огляду на зміну суспільно-політичної ситуації в сучасному світі. Потребу в такій переорієнтації зумовлюють наступні чинники:

- зростання ролі симуляції дійсності у засобах масової інформації, дематеріалізація науки і техніки;

- загострення екологічної проблеми і виникнення кризи ідеології економічного зростання, ідеї прогресу, утопічних сподівань на необмежене панування людини над природою;

- домінування тотального плюралізму, утвердження нігілізму й міфологізації дійсності в суспільно-політичній практиці;

- поява пост-утопічної антипрогресивної свідомості, здатної впливати на відновлення історичної природи людини й суспільства у своїх правах;

- зміщення акценту з економічних досягнень як найвищого пріоритету в бік утвердження якості життя, розвитку можливостей індивідуального самоствердження людини;

- пониження ступеня довір'я суспільства до ієрархічних інститутів, бюрократизації й централізації;

- падіння значимості політичної, економічної влади й наукового авторитету;

- виникнення груп населення (переважно молоді) з новими формами поведінки, які означають відхилення від усталених традиційних норм;

- відхід значної частини населення від інструментальної раціональності і зростання прихильності до вищих цілей, духовних запитів;

- синтез наукових і релігійних знань у їхньому прагненні зберегти почуття єдності, порядку і гармонії людського буття;

- пошук нетрадиційних шляхів осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства; тлумачення суспільного виробництва не лише як виробництва матеріальних благ, а й як комплексу можливостей самореалізації індивіда, що передбачає включення в рамки цього процесу фактично усіх сторін людського життя.

Характерною особливістю трактування сутності постмодерного суспільства є втрата дослідниками відчуття його наперед визначеної цілісності, а так само і вживання щодо поняття «пост модернізація» терміну «парадигма» є, на нашу думку, не зовсім коректним з огляду на його семантичний зміст. Зазначений термін похідний від грецького *paradeigma* і перекладається як приклад, зразок. Подібне словове наповнення є органічно чужим для процесу постмодернізації. Дослідження, здійснювані в аспекті виявлення парадигми, згладжують суперечності, тоді як консенсус — «це горизонт; він завжди недосяжний». Окрім того, завжди з'являється хтось, щоб розладнати «розумний» порядок [23, с. 146]. Тож постмодернізація, як явище до певної міри протилежне модернізації, тяжіє у семантичному відношенні до опозиційного парадигмі семантично-сміслового терміну «синтагма», похідного від грецького *syntagma* (буквально — разом вибудоване, поєднане).

У даному випадку ми вдаємося до семантичного позначення феномену постмодернізації з метою усвідомити це явище як таке, що в теоретичному плані характеризується багатоаспектністю підходів і в практично-соціальному

– співіснуванням різнорідних елементів. Якщо парадигматика символізує собою одномірність, нетерпимість і абсолютизацію протилежностей, то синтагматика, навпаки, – дає змогу поєднати у свідомості множинність контрастних елементів і, відповідно, тлумачити постмодернізацію як безперервний процес творіння нового світу, як цілісну мозаїку, в якій кожна часточка (одиниця будь-якої складності, тьмяності чи яскравості, утвердження форми чи змісту) має самодостатнє і самоцінне значення. Висловлене підтверджує відомий знавець політичного характеру постмодернізму З. Бауман, який визначає останній як кінець безальтернативного «суперпроекту», що не визнає множинності і приписує рецепти того, як влаштувати людські справи раз і назавжди [45, с. 69–81].

Утвердження постмодернізації пов'язане зі змінами, які відбуваються у світі в останній чверті ХХ ст., насамперед у передових західних країнах. Ці зміни пов'язані з переходом від суспільства індустріального типу з домінуючою в ньому цінністю інструментальної раціональності до постіндустріального, де домінуючими стають цінності постмодерну, які несуть із собою «ряд різноманітних соціетальних змін, від рівно прав'я жінок до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів» [14, с. 39]. Один з відомих теоретиків постіндустріалізму Майкл Расн критикує традицію постіндустріалізму, послуговуючись працями Дерриди та французьких деконструктивістів. Він висловлюється на підтримку феміністського та інших альтернативних соціальних рухів, шукає порятунку від суспільної руйнації в плюралістичній стратегії, де проблеми розв'язуватимуться залежно від ситуації та складу учасників. «Однак це релятивістська фікція і політика моменту. – справедливо зауважує провідний західний соціолог Б. Франкел. – Адже якщо плюралістично налаштовані учасники в специфічних ситуаціях муситимуть ставити та розв'язувати проблеми без постійного звертання до певного апріорного набору абсолютів, це означатиме випробування можливості колективного співробітництва в надії на те, що кожна ситуація підкаже новий набір цінностей і нових рішень. Або ж різноманітні плюралістично налаштовані групи вироблять і визначать інтереси, які можуть стати загальними і які засновані на раціональних критеріях, таких як справедливість і усунення дискримінації, пов'язаної з тендерними, расовими та іншими відмінностями, водночас зберігаючи свої власні культурні особливості, або ж вони наражаються на ризик хаосу й дезінтеграції, якщо кожна група заперечує необхідність побудови більшої громадянської ідентичності» [41, с. 199–200].

Одним з домінуючих в умовах формування постсучасного суспільства можна вважати процес індивідуалізації, в центрі якого перебуває людина як основний об'єкт і суб'єкт модернізаційного процесу в його сучасному розумінні. Невизначеність як ознака постмодерну тісно пов'язана з домінуванням цього процесу. Людина постмодерну отримала щасливу можливість відчутти вільний політ у позбавленому часових і територіальних меж безмежному просторі культури. Разом з тим у контексті постсучасності індивідуалізація постає не як результат виділення і вдосконалення відносно самостійного суб'єкта історичного розвитку, а швидше як процес «визначення меж “безмежної” особистості, пошуку шляхів її порятунку від самої себе» та втілення «обмеженої самоактуалізації “Я” натомість “імперського образу ества минулого” [26, с. 184].

Взаємовідносини особистості із суспільством завжди хвилювали людей. Сам термін «особистість» має досить давнє походження. У Стародавній Греції

він означав театральну маску, яку актори використовували під час вистав з метою надати кожному персонажеві того вигляду, якого вимагав його характер. З часом вказаний термін поширився на самого актора й на ту роль, яку він виконував. І оскільки маска зображала той чи інший тип із реального життя, поняття «особистість» наблизилось до його сучасного розуміння. Остаточно цей термін було переосмислено і офіційно зафіксовано як такий, що характеризує окремого індивіда, у римському праві. З того часу його вживають щодо окремого громадянина як юридичної і релігійної особи, нащадка своїх предків, наділеного ім'ям і власністю.

Мислителі всіх часів намагалися осягнути феномен людини та її місце в системі соціальних відносин. Ця проблема належить до розряду вічних, оскільки однозначної відповіді щодо неї не існує дотепер. Е. Дюркгейм розглядав індивіда як антипод соціальності, колективності, віддаючи свої симпатії “соціальної реальності”, “колективним уявленням”, “колективній свідомості”, суспільству як джерелу вищих вартостей. К. Маркс, не відділяючи індивіда від сім'ї, розглядав дане соціальне утворення нарівні з іншими суб'єктами суспільного розвитку: людством, класами, націями, державою. М. Вебер, відмежовуючись від орієнтації на соціальні тотальності (класи, суспільство, держава та ін.), основою соціального розвитку вважав осмислену “ціле раціональну” поведінку окремого індивіда. Він вважав, що соціальні тотальності самі по собі не здатні діяти цілеспрямовано і осмислено, а тому їх не слід вважати на рівні з собою суб'єктами суспільного розвитку. Назвавши свою епоху «розчаклованим світом» і поставивши в центрі своєї концепції проблему індивідуального вибору, М. Вебер найближче підійшов до теперішнього розуміння місця людини в сучасному світі.

З переходом західного світу в 70-і роки ХХ ст. до постсучасності західна людина Нового часу потрапила у ситуацію вибору вдруге після виходу із традиційного стану часів пізнього середньовіччя. В силу цього зазначений процес відбувається в західному суспільстві значно м'якше. Слід урахувати й те, що західна людина має довголітній досвід життя в умовах свободи. Однак, сучасні дослідники відзначають, що явище персоніфікації та індивідуалізації всіх суспільних відносин обумовлює “колосальну фрагментацію соціального суб'єкта” і водночас “втечу від інститутів”. З цієї обставини навіть виводиться тенденція до нової архаїки [1, с. 43].

Українська людина разом з іншими пострадянськими суб'єктами (або радше об'єктами) соціально-політичних змін потрапила в обійми необхідності вибору після жорстких, але до певної міри комфортних обіймів традиційного існування в тоталітарній державі. Остання “виступала в ролі головного вершителя людської долі, в особі держaparату і партапарату “карала і милувала”, була для більшості людей чимось «на кшталт господа бога, строгого, але справедливого” [18, с. 31].

Філософсько-політологічне розуміння проблеми особистості в постсучасному суспільстві достатньо глибоко розкрито у працях Р. Інглегарта, М. Кастельса і А. Етціоні. Пояснюючи особливості культурного зсуву у зрілому індустріальному суспільстві, Р. Інглегарт пише: “Змінилося все: стимули, які спонукають людину до праці, протиріччя, що стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їхнє ставлення до розлучень, абортів, гомосексуалізму,

значення, яке людина надає створенню сім'ї і народженню дітей" [27, с. 249]. У відповідності з цим міняються базові цінності суспільного розвитку. Їх носіями виступають покоління людей, формування яких розпочалося у 70-і рр. й одержало в західній науці назву "міжгенераційного процесу зміни цінностей". Що ж змінюється в суспільстві і чого хочуть від життя нові покоління людей? Спробуємо вичленити головні акценти у творах вищеназваних західних дослідників.

У людей західних країн з високим матеріальним достатком поступово відбувається зміна орієнтації від опікування матеріальним добробутом і фізичною безпекою у бік піклування про якість життя. На зміну матеріальним цінностям поступово приходять постматеріальні. Постматеріалізм як тип ціннісної орієнтації має більше шансів порівняно з матеріалізмом у питанні впливу на суспільно-політичну ситуацію початку XXI століття, оскільки його носії відзначаються вищим рівнем освіти і доходів, політичної активності, цілеспрямованості.

Характерними особливостями цінностей, на які орієнтуються постматеріалісти, є:

- відмова від ставлення до економічного успіху як основної мети людської діяльності;
- прагнення до створення середовища однодумців з орієнтацією на цікаву, осмислену працю, духовно-моральне єднання;
- зосередження енергії на забезпечення соціального статусу і покращення якості життя;
- заміна релігійних та інших традиційних орієнтацій нерелігійними, пов'язаними зі свободою індивідуального самовираження;
- відкритість і готовність до сприйняття соціально-політичних і культурних змін.

Важливою особливістю нинішнього розвитку західного суспільства є поява груп індивідів, які характеризуються «самобутністю, спрямованою в майбутнє» (М. Кастельс). До основних різновидів такої самобутності відносяться:

- активізація територіальних громад з появою структур, здатних швидше адаптуватися до глобальних процесів сучасного світу (поява вільних економічних зон, повернення на історичну сцену міста-держави і т. ін.);
- розвиток фемінізму, гендерних ідей як прагнення до усунення поділу соціальних інститутів за ознакою статі;
- розгортання і політизація екологічного руху, прагнення екологів до інтеграції людства і природи, до контролю за використанням простору в інтересах людей і природи.

Утвердження постматеріального начала в структурі сучасної цивілізації є, насамперед, проблемою морально-духовного порядку. А це якраз і є та принципова відмінність орієнтацій людини, на яку звертав увагу ще на початку XIX ст. Ф. де Шатобріан: "У матеріальному світі люди об'єднуються для праці, суспільність трудящих йде різними шляхами і скоріше приходить до мети; спільними зусиллями люди побудують піраміди, вивчивши кожен свій предмет, зроблять відкриття в науках, дослідять всі куточки фізичної світобудови. Чи точно таким же є стан справ у світі духовному? Скільки б не об'єднували свої зусилля тисячі голів, їм ніколи не створити шедевр, який наодинці створив Гомер" [43, с. 586].

Як справедливо зауважив А. Неклеса, за відсутності високого духовного горизонту особистості суспільство втрачає значиму соціальну перспективу [43,

с. 586]. Першочерговість ролі особистісних якостей у розумінні духовності ХХІ століття, на думку українського філософа С.Кримського, визначається вимогою утвердження так званої монадної особистості, здатної репрезентувати свою націю, свою культуру, свою епоху і тим самим маніфестувати індивідуальну іпостась універсального досвіду. Подібні яскраві індивіди існували й раніше, як вожді, пророки, мудреці, та скоріше це були лише вияви унікальності. “Однак нині щільність соціальних зв’язків виросла настільки, що формування монадних особистостей стає поширеним явищем. Не випадково кінець II тисячоліття нашої ери характеризується кризою масових політичних партій. Історія показала, що такі монадні особистості, як М.Ганді, М.Л.Кінг, Мати Марія, А.Сахаров і О.Солженіцин, В.Вернадський і М. Грушевський відіграли у ХХ столітті значно більшу роль, ніж усі політичні партії разом узяті” [21, с. 12–13].

Носії індивідуальної самобутності створюють досить своєрідне суспільство, яке М.Кастельс називає “суспільством мережевих структур”, здатним продукувати дві самобутності — суспільного опору і зверненості в майбутнє, які можуть виникнути “у таких просторах, на основі таких умов і таких процесів, які характерні для кожного конкретного інституційного і культурного контексту”. А це означає, що й на українське суспільство в найближчому майбутньому чекають зміни схожого характеру. Подібні індивідуально-групові орієнтації, звернені в майбутнє, можна розглядати як прагнення до створення «живого житла живого життя» (Ю. Карякін), законом яких є множення різноманітності форм життя, виявлення і примноження «особистісної і національної духовної неповторності», ствердження істини: “Чим різноманітніше життя, тим воно живіше, тим воно безсмертніше” [16, с. 637–638].

У західному суспільстві на особистісному рівні все помітніше є орієнтація на забезпечення соціального порядку і справедливого існування через спроби синтезу елементів традиції і сучасності, пошук балансу між універсальним характером прав людини і спільним благом. А.Етціоні стосовно цього пропонує так зване «нове золоте правило», покликане максимально скоротити розрив між поведінкою людини, що їй диктує її «я», і добродійною поведінкою суспільного характеру. Зазначене правило вчений виразив у формулі: «поважай і підтримуй моральний порядок у суспільстві, якщо хочеш, щоб суспільство поважало і підтримувало твою незалежність».

Акцентацію на правах людини, якою так захоплювалась і захоплюється досі ліберальна демократія, у постсучасному суспільстві має змінити ідея справедливого суспільства, якому притаманна рівновага між соціальним порядком і автономією особистості. Для забезпечення такої рівноваги на певний час допускається підвищена вимога до громадян з тим, щоб вони, поступившись індивідуальними інтересами, спрямували свою енергію на досягнення певних спільних для всіх цілей. На підтвердження свого підходу А. Етціоні наводить приклади пред’явлення зазначеної вимоги до громадян і поступок з їхнього боку: здобуття батьківщини євреями в часи становлення Ізраїлю як самостійної держави і прагнення до формування сучасної економіки в Китаї в умовах збереження соціалізму; консолідація культурно-релігійного характеру в Ірані.

Виходячи з цих прикладів та з досвіду функціонування постсучасного суспільства, американський вчений формулює основоположні принципи своєї комунітарної парадигми:

- абсолютно вільна особистість не може бути розумно мислячим членом громадянського суспільства, натомість у її свідомості з'являється тенденція до інтелектуальної нестабільності, імпульсивності, розумового розладу;
- роз'єднання людей, розпад суспільства на натовпи веде до втрати індивідуумом своєї особистості і своєї цінності, що, як правило, виливається в тоталітаризм, жорстке обмеження незалежності особи, виникнення асоціальної поведінки, відчуження;
- здоров'я суспільства залежить від зміцнення соціальних “якорів” у рамках зусиль, спрямованих на підтримання соціального порядку і суспільного блага не через опору на закон як засіб забезпечення цінностей, а через опору на освіту, керівництво, переконання, віру, моральний діалог, розвиток основоположних морально-духовних критеріїв та ін.

Висновок А. Етціоні полягає в тому, що незалежність особистості не повинна бути безмежною, а має вписуватись у контекст суспільних цінностей. Натомість ситуація, що реально складається в умовах постмодерну, тяжіє до підміни реальної взаємодії людини й суспільства різного роду симуляціями, ігровими елементами.

“Гра – серйозне” – одвічне дербі в діяльності та поведінці людини. Розуміння цієї істини виразно виявилось у першій половині ХХ століття. Від тих пір увага до цієї проблеми постійно зростає. Потяг до гри очевидно не можна вважати однозначно негативним явищем. Це скоріше – повернення людини до себе справжньої, до тієї “святої дітвори” із пісні Юрія Шевчука, що босоніж гасє під дощем. Здатність до гри – прояв божественного в людині. “Для того вона й покликана у світ, – зауважує російський письменник Анатолій Стреляний, – для гри, тобто для творчості, для творіння Пісні пісень, “Війни і миру”, для створення Всесвітньої павутини, для перетворення свого життя в захоплюючий, радісний, піднесений спектакль”.

Еволюцію явища гри в історії людської цивілізації глибоко проаналізував нідерландський історик культури Йоган Гейзінга (1872–1945) у своїх працях “*Homo Ludens*” (“Людина, яка грає”) та “У тіні завтрашнього дня”. Недаремно саме його вважають основоположником концепції культури як гри. На думку письменника, гра в основі своїй ірраціональна, нелогічна для зовнішнього глядача, однак саме вона є основою розвитку людської цивілізації і культури окремо взятого суспільства.

Коливанню людського життя між двома полюсами – природою і духом – присвятив сторінки свого найзагадковішого роману “Гра в бісер” (1943) німецький письменник Герман Гессе (1877–1962). Письменник розглядає гру як спосіб збереження цілісності культурних надбань, як засіб органічного поєднання музики і математики, життя і творчості. Музика в концепції гри в бісер постає “як символ вселенської гармонії, як найорганічніший засіб прилучення до Універсуму, до вияву цілісності всієї культури”. Математичне знання “стає опорою абсолютності духа”. Воно “шліфує інтелект, систематизує і класифікує різні явища, робить прозорими взаємопереходи і взаємозв'язки між ними” [9, с.3].

На думку радянського вченого Л. Виготського, гра створюється за такої організації розвитку, коли з'являються нереалізовані тенденції. Ситуація в нинішній Україні відповідна думці Г. Гадамера, який зауважував, що суб'єктом є не гравець,

а гра, яка поступово втягує у своє силове поле гравців. Саме це відштовхнуло від гри героя роману Г. Гессе Йозефа Кнехта, який поступово переконується, що вона витісняє гравця як людину й не дає продуктивних результатів, оскільки сама є продуктом стомленої культури. Подібно до того, нинішня українська політика виконує єдину функцію – гральну. Гравці ж є заручниками, провідниками цієї функції. Зрештою, в цьому переконується герой роману – житель утопії, яка дістала назву Касталії і місія якої виявилась фальшивою.

Гра в політиці нерідко є грою без правил, яка регламентується лише нормами моралі, формальними чи неформальними домовленостями, почуттям міри та ін. Роль політичної гри змінюється залежно від характеру самої політики. При цьому прослідковується своєрідна закономірність: чим дрібнішою є політика, тим більше в ній дрібніших ігор, тим більше вони пов'язані з особистими симпатіями чи антипатіями, різноманітними симуляціями, інтригами, амбіціями. До основних чинників взаємодії гри і політики автори російського енциклопедичного словника з політології відносять, зокрема, наступні: погоня за виграшами й вигодами; відбір сильних і слабких; порушення рівноваги вторгненням вірогідності й випадковості; захоплення й азарт у розрахунку на вигреш; динамізм, імпровізація, ризик; культура блефу, обманних маневрів, можливість приховувати справжні наміри і вводити противника в оману та ін [30, с. 263].

Сьогоднішнім гравцям на політичному полі України варто пам'ятати, що касталійський дух “потребує духа життя, інакше він перетвориться на потішну іграшку, на нескінченне зачароване перебирання намистинок, але і дух життя не може існувати без життя духа, інакше йому загрожує панування ірраціональних сил” [30, с. 6]. Людські ігри, за Г.Гессе, – це своєрідна відповідь глибокої потреби “заплющити очі й втекти від нерозв'язних проблем і страшних передчуттів загибелі”. Екстраполюючи ідеї Г. Гессе на нинішню українську реальність, можна зауважити, що українська політика є “магічним театром” платою за вхід до якого є розум. Цей магічний театр є моделлю культури і поведінки постмодерну, яким властива відсутність витоків, причинності, соціальних зв'язків.

Активізація пошуків сенсу життя на індивідуально-особистісному рівні – характерна прикмета розвитку суспільства не тільки на Заході, а й у суспільств в збереженням традиційної специфіки. Ефективність пошуків сенсу буття перебуває в теперішньому світі в безпосередній залежності від освоєння людьми нових островів свободи, форм життя і напрямів творчості, відповідних реаліям зламу тисячоліть. Головне для сучасної людини – знайти свою нішу в тендітному й непередбачуваному розвитку сучасної людської цивілізації, який сягнув тієї метафорично усвідомленої межі, за якою помах крил метелика в одній частині землі може викликати ураган в іншій. За цих умов людина повинна проявляти свою духовність активно. Вибір добра і зла не може нав'язуватися ззовні, він має стати індивідуальним способом пошуку і знаходження істини.

Література

1. Актуальные вопросы глобализации. Круглый стол // Мировая экономика и международные отношения, 1999. № 4.
2. *Ананьева Е.* Свобода совести в эпоху секуляризации и парадигмы постмодерна // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. К.: “ІНТАС”, 2008. Вип. 38.

3. Антонович И. После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. Мн.: Беларуская навука, 1997.
4. Бабосов Е. Влияние цивилизационно-культурной трансформации посттоталитарного общества на протротиворечивость национальной идентификации // Трансформация цивилизационно-культурного пространства бывшего СССР (тенденции, прогнозы). М., 1994.
5. Бауман З. Спор о постмодернизме // Социологический журнал, 1994. № 4. С. 69–81.
6. Вейз Д. Времена постмодерна. Минск, 2002.
7. Иноземцев В. Расколота цивилизация: Научное издание. М.: “Academia” – “Наука”, 1999.
8. Гассан Іаб. Чим є постмодернізм і чим він стане? Літературний і культурний аспекти // Американська література після середини ХХ століття: Матеріали міжн. конф., Київ, 25–27 трав. 1999 р. К.: Довіра, 2000.
9. Герасимчук В. Homo Ludens між паралелями духовних опозицій: між життям духа і духом життя (Г. Гессе “Гра в бісер”) // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал, 2006. № 2. С. 3–8.
10. Горський В. Україна на порозі планетарної цивілізації // Практична філософія, 2001. № 2. С. 214–220.
11. Гулыга А. Что такое постсовременность? // Вопросы философии, 1988. № 12. С. 153–159.
12. Затонский Д. Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств. Харьков: Фолио; М.: ООО “Издательство АСТ”, 2000.
13. Зінов’єв О. Західнізація / Кара-Мурза С. “Зміна курсу реформ”: що це таке? / Нілов В. Сталін. Вимушена необхідність. К.: Оріяни, 1999. С. 6–7.
14. Инглхарт Р. Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования, 1997. № 4. С. 6–32.
15. Карпичев В. Драматургія долі // Дзеркало тижня. 8 березня 2007 р.
16. Карякин Ю. Достоевский и канун XXI века. М.: Советский писатель, 1989. С. 637–638.
17. Кеннеди П. Вступая в XXI век. М.: “Весь мир”, 1997.
18. Комарова Э. Личность как субъект и объект социального развития // Социально-политические науки, 1992. № 4–5.
19. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития. М.: Республика, 1997.
20. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). К.: Вища шк., 1998.
21. Кримський С. Заклики духовності ХХІ століття. К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003.
22. Ладер К.-Х. Теория аутопойезиса как подход, позволяющий лучше понять право постмодерна (от иерархии норм к гетерархии изменяющихся паттернов правовых интеротношений) // Правоведение, 2007. № 4. С. 9–22.
23. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. СПб.: Алетейя, 1988.
24. Мартинов А. Футурологічні сценарії глобальної перспективи // Нова парадигма: Альманах наукових праць. Запоріжжя, 2002. Вип. 28.
25. Милецкий В. Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета,

1997. Див.: Постмодернізм і культура: Матеріали “круглого стола” // Вопросы философии, 1993. № 3.
26. *Морозов Ю.* Постсучасність: культура і стиль життя // Філософська думка, 1998. № 4–6.
27. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. М.: Academia, 1999.
28. *Панарин А.* Политология. Учебник. М.: Проспект, 1997.
29. *Пантин В.* Ритмы общественного развития и переход к постмодерну // Вопросы философии, 1998. № 7. С. 3–13.
30. Политология: Энциклопедический словарь. М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993.
31. Политология: Лексикон. М.: Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН), 2007.
32. *Померанц Г.* Долгая дорога истории // Знамя, 1991. № 11. С. 183–187.
33. *Рудинеско Е.* Філософи в обіймах бурі. К.: Ніка-Центр, 2007. Див.: Терещенко Н., Шатунова Т. Постмодерн как ситуация философствования. СПб.: Алетейя, 2003.
34. *Рукавишников В.* Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социологические исследования, 1995. № 1. С 34–46.
35. *Савельев В.* Православні цінності в добу постмодернізму // Роль православних духовних цінностей у формуванні національної свідомості та громадянської позиції сучасної молоді. Матеріали III Міжн. наук.-практ. конф., Київ, 25 берез. 2005 р. К.: МАУП, 2006.
36. *Соболь О.* Постмодерн і майбутнє філософії. К.: Наукова думка, 1997.
37. Социальные идентификации и идентичности. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.
38. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. М.: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998.
39. *Терещенко Н., Шатунова Т.* Постмодерн как ситуация философствования. СПб.: Алетейя, 2003.
40. Философия культуры. Становление и развитие. СПб.: Лань, 1988.
41. *Франкел Б.* Постіндустріальні утопісти. К.: Ніка-Центр, 2005.
42. *Честнов И.* Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение, 2002. № 2. С. 4–16.
43. *Шатобриан Ф. Р. де.* Замогильные записки. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995.
44. *Шульга Н.* Этническая самоидентификация личности. К.: Институт социологии НАН Украины, 1996.
45. *Яковец Ю.* История цивилизаций: Учеб. пособие. М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1997.
46. *Tauraine A.* Modernity and Cultural Specificities // Modernity and Identity/ International Social Science Journal/ November. 1988.

**A PERSON AND A SOCIETY IN A SITUATION
OF THE POSTMODERN: PHILOSOPHICAL AND POLITICAL
DETERMINANTS**

Volodymyr Horbatenko

National Pedagogical Dragomanov University,
Pirogova Str., 9, Kyiv, 01601, Ukraine

The ideological recoil of history from modern to postmodern is analysed. A specificity of crisis of identity between the old and new forms of human life is determined. A denial of universal models of social and political transformations in accordance with post-modernism is investigated. Also marked Political and philosophical determinants of correlation of a person and society in situation of postmodern are also determined.

Keywords: postmodern, identity, postmodernity, personality.

*Стаття надійшла до редколегії 2.06.2010
Прийнята до друку 16.06.2010*